

Н.А. Гринюк

ГЕНЕЗА КООПЕРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Досліджено історико-економічні особливості становлення та розвитку кооперативної форми господарювання. Аргументовано докапіталістичне походження кооперативних підприємств. Обґрунтовані риси кооперативних об'єднань, притаманні різним цивілізаційним устроям. Проаналізовано виникнення і розвиток кооперативних теорій. Визначено роль і місце кооперації в сучасній економічній системі.

Ключові слова: кооперація, середній клас, феномен кооперації, генезис кооперації, кооперативні теорії.

Постановка проблеми. Глибинним джерелом кооперації є ідея справедливості. На вимогах економічного рівноправ'я членів суспільства були побудовані теорії Анрі де Сен-Сімона, Роберта Оуена, Шарля Фур'є, Луї Блана, Філіпа Бюше та інших мислителів, які розробляли модель справедливого суспільства з ефективною економічною організацією. Запропоновані ними підходи мали суттєві відмінності щодо шляхів соціальної перебудови, але базувалися на схожих фундаментальних ідеях: пропаганда громадського способу життя, усупільнення засобів виробництва, створення виробничих асоціацій.

Недосконалість економічного розподільчого та регуляторного механізмів і, відповідно, спотворення взаємовідносин між учасниками співробітництва лежать в основі причин краху утопічних теорій кооперації. Відсутність особистої власності і «відчуття господаря» на тлі неефективного економічного механізму обумовило невідповідність ідеологічних цілей діяльності таких об'єднань і господарських методів їх досягнення.

Вдале поєднання кооперативних ідей з принципами господарювання, адекватними ринковим умовам, сприяло заснуванню кооперації як соціально-господарської організації та її широкому розповсюдженню у другій половині XIX століття. В той же час, двоїста природа кооперації та ідеалізація її соціальної складової

прихильниками соціалістичних ідей перебудови суспільства призвела до досить унікальної ситуації: в кожному наступному соціальному устрої кооперація, з одного боку, отримувала подальший розвиток, а з іншого – підпадала під дедалі більший вплив політичних процесів, що призвело до «розмивання» її істинної сутності. Насамперед, «заполітизованість» і недооцінка економічних ідей в дослідженнях кооперації призвела до хибного трактування періоду її виникнення, що унеможливлювало об'єктивне визначення історичного місцерозташування колективних об'єднань дрібних власників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі (як світовій, так і вітчизняній) досить усталеною є думка про ринкову природу кооперативних підприємств [8; 9; 10; 13]. В якості аргументів прихильниками таких поглядів сформульовані економічні і соціальні підстави зародження кооперації. Економічним підґрунтям кооперативної форми господарювання традиційно вважається промислова революція, бурхливе зростання машинного виробництва, і, як наслідок, перетворення капіталістичного укладу на домінуючий в економіці. До соціальних передумов віднесено розвиток міст, зростання міського населення, поява робітничого класу і середніх міських прошарків [8, с.8].

Не заперечуючи значущості вищезазначених факторів у розвитку кооперативного будівництва, в той же час слід наголосити на похибці у визначенні періоду зародження окремих складових соціальної бази майбутніх кооперативів, а, отже і їх сутнісних характеристик. Саме помилкове трактування генезису середніх верств населення, на нашу думку, стало відправною точкою появи цілої низки дискусійних проблем з фундаментальних питань кооперації.

Метою статті є дослідження історико-економічних особливостей становлення і розвитку кооперативної форми господарювання.

Виклад основного матеріалу. Формування середніх соціальних прошарків у докапіталістичну епоху відбулося у процесі еволюції замкненого господарства в ринково орієнтоване. Прагнення максимізувати результативність індивідуального господарства неминуче призводило до накопичення «критичного рівня» суперечностей з існуючими формами господарювання, що ставали перешкодами на шляху прогресу.

Глибинні перетворення устрою суспільного господарства як наслідок розв'язання цих суперечностей і обумовлювали, за висловом М.І.Туган-Барановського, «поступовий стихійний характер розвитку економіки» [12, с.2]. З господарської точки зору, виникнення кооперативних об'єднань обумовлено життєвою необхідністю укрупнення дрібного виробництва і стало результатом заповнення «економічної ніші» організаційною формою, яка дозволяла задовольняти індивідуальні і групові потреби. Отже, кооперація логічно-еволюційно виникла як нова форма господарських організацій внаслідок свідомих зусиль суспільних груп.

Досвід кооперативного будівництва свідчить, що найбільш зацікавленими в об'єднанні є дрібні власники, які не мають достатньої соціальної і економічної стійкості. Саме такі господарства, позбавлені можливості значного нарощення індивідуальних коштів, досягають їх укрупнення (а, значить, і сталості) шляхом утворення різного роду об'єднань. Носієм таких кооперативних тенденцій був середній клас – нова соціальна спільнота, сформована в умовах посилення товарного характеру господарських відносин і тоталізації власності. Головною ознакою середнього класу є наявність власності. Саме завдяки її об'єднанню дрібний виробник одержував більший ефект, ніж від індивідуального використання і набував можливостей не тільки зберегти свій соціальний статус, а й отримувати потенціал суспільної стійкості.

Докапіталістичне минуле всіх країн і народів засвідчує ефективність функціонування спільногосподарюючих підприємств, заснованих дрібними товаровиробниками [9, с.149]. На користь утворення кооперативних об'єднань в доіндустріальну епоху свідчить і пряма залежність рівня кооперування від майнового стану власника, погіршення якого внаслідок зменшення величини власності знижувало і привабливість спільного господарювання.

Отже, сягаючи корінням в історію традиційного суспільства, кооперація, заснована на колективній власності, виникла задовго до того, як капіталізм став домінуючим устроєм суспільного розвитку. Але, якщо в умовах докапіталістичних форм господарювання зберігалася відносна відповідність між юридичними і економічними сферами діючої системи, то капіталізм став устроєм їх різкого протиставлення.

В основі зародження і бурхливого розвитку капіталістичної форми господарювання лежить прагнення максимізувати власну вигоду. Саме представники середніх верств населення і були носіями так званого «духу капіталізму» [3, с.85]. Рушійною силою

кардинального перетворення устрою суспільного господарства стало накопичення «критичної маси» незалежно діючих господарств, кожне з яких переслідувало свої власні, а не суспільні цілі. Оскільки добровільні колективні об'єднання створювали умови для найповнішої реалізації індивідуальних інтересів дрібних власників, генезис кооперації мав еволюційний характер, органічно інтегруючись у господарську систему, засновану на капіталістичній власності.

Епоха промислової революції і масового виробництва обумовила життєву потребу економічного захисту серед широких верств населення з невисоким рівнем доходів. Глибока економічна нерівність на фоні юридичного рівноправ'я капіталістичного суспільства і стала тим благодатним ґрунтом, на якому зародився феномен кооперації як системи. Саме в цей час кооперація сформувалася як «специфічна форма суспільно-економічної організації споживачів та дрібних товаровиробників в умовах засилля капіталістичного типу товарно-грошових відносин з метою спільного захисту своїх економічних інтересів від господарюючих на ринку крупних власників, виживання в жорстких умовах конкурентної боротьби на ринку, збереження і укріплення свого соціального статусу» [13, с.3].

Формування кооперації як системи стало альтернативою притаманній капіталізму тенденції підпорядкування групових інтересів приватновласницьким. Але, якщо для середнього класу це стало, насамперед, логічним завершенням процесу інтеграції індивідуальних економічних інтересів, то для найменш захищених прошарків населення – пошуком оптимальних форм соціально-економічного протистояння капіталістичній парадигмі суспільного розвитку.

Така «різнофазовість» процесів обумовлена наявністю у кооперативних об'єднань рис, притаманних різним цивілізаційним устроєм, що, на наш погляд, пояснюється ще одним проявом дуальності природи кооперації. З одного боку, кооперація закріпила риси, притаманні індустріальному устрою: існування приватної власності, реалізація індивідуальних інтересів, комерційний характер діяльності більшості кооперативних об'єднань. З іншого, – інтегруючись до капіталістичної системи господарювання, кооперація зберегла класичні ознаки традиційного суспільства: пряму демократію, солідарність, відсутність цільового спрямування на прибуток.

На такому неоднорідному ґрунті і сформувались основні напрямки кооперативної теорії, які, не зважаючи на практичну одночасність їх зародження, різко відрізнялися змістом і спрямованістю (табл. 1).

Таблиця 1

Напрями розвитку кооперативної теорії *

	Напрямок	Характер	Теорії	Період	Послідовники
1.	Дрібно-буржуазний	Ідеалістичний	Утопічно-реформістські: - споживчого соціалізму; - кооперативної республіки; - кооперативного соціалізму.	II пол. XIX – I чв. XX ст.	Жід Ш., Кауфман Г., Хейсин М. (Німеччина, «Німська школа»); Лаверил Б., Пуассон Е. (Франція); Мерсер Т. (Великобританія); Туган-Барановський М.І., Тотоміанц Ф., російські народники (Росія).
			Соціал-реформістські («кооперативного третього шляху»): - держави загального добробуту; - гармонії інтересів; - кооперативної цивілізації.	II чв. XX – поч. XXI ст.	Соціал-демократи Західної Європи (Західна Німеччина, Бельгія, Австрія); англійські лейбористи (Коул Дж., Стрейчи Дж.); англійська кооперативна партія (Великобританія); Лассер Ж. (Франція); Уорбас Д. (США); Хата М. (Індонезія).
2.	Пролетарський	Радикальний	Марксистсько-ленінська	II пол. XIX – кінець XX ст.	Маркс К., Енгельс Ф. (Німеччина); Ленін В.І. (Росія).
3.	Ліберально-буржуазний	Прагматичний	- Кооперативного емпіризму; - теорія врівноважуючої сили.	II пол. XIX ст.	Шульце-Деліч Р., Райфайзен Ф. (Німеччина); Літошенко Л, Бруцкус Б., Струве П.; школа М. Бунге (Російська імперія); Голбрейт Дж. (США); теоретики і практики кооперативного руху більшості кап. країн.

* Узагальнено автором.

Ідеалістичне забарвлення мали кооперативні теорії дрібно-буржуазного напрямку, в межах якого можна виділити утопічно-реформістські та соціал-реформістські. Перші, базуючись на вченнях соціалістів-утопістів, вважали кооперацію основною ланкою перетворення капіталізму на соціалізм. Загальновідома теорія кооперативізму «Німської школи» (спочатку у вигляді ідеї «споживчого соціалізму» (80-і роки XIX ст.), а згодом «кооперативної республіки» (20-і роки XX ст.), хоча і отримала своїх прихильників у багатьох країнах Європи, безумовно, була нежиттєздатною, оскільки абсолютизувала можливості кооперативних відносин і, як наслідок, викривлювала та переоцінювала роль і місце кооперації в розвитку суспільства.

Певним продовженням вищезазначених ідеалістичних поглядів стали теорії соціал-реформістів «кооперативного третього шляху», які в межах дрібнобуржуазного напрямку отримали розвиток у другій чверті XX ст. у розвинених капіталістичних країнах. Зосереджуючись винятково на демократичних засадах діяльності кооперації, прихильники цієї теорії протиставляли її існуючим способам виробництва, вважаючи кооперативи надкласовими організаціями, здатними створити державу загального добробуту і шляхом демократизації економічного життя та згортання класової боротьби заснувати «суспільство соціальної справедливості». Не зважаючи на популярність цієї теорії серед досить широкого загалу науковців різних країн, включаючи правих лідерів Міжнародного кооперативного альянсу, слід зазначити, що неврахування особливостей соціально-економічної природи кооперації, специфіки відносин між учасниками і об'єктивної обмеженості сфер діяльності унеможливають її перемогу.

Повною протилежністю еволюційному шляху перетворення капіталістичного укладу в кооперативно-соціалістичний стала радикально налаштована марксистсько-ленінська теорія кооперації, яка відображала т. зв. «пролетарський» напрям кооперативної теоретичної думки. Спираючись на чітке розмежування природи кооперації в різних системах, кооперативна форма господарювання пропагувалася, насамперед, як засіб захисту робітничого класу від суперечностей суспільних і економічних відносин пануючого (капіталістичного) устрою. Політичний акцент у дослідженнях неминуче призводив до абсолютизації кооперативної структури й обґрунтування закономірностей її виникнення та розвитку виключно за ідеологічними принципами. Висвітлення кооперації як

складової чи, навіть, головного засобу боротьби з капіталістичною експлуатацією, стало основою обґрунтування суто політичного характеру кооперативного руху [6, с.117]. Підставою для такого висновку стала наявність у кооперації рис, не притаманних і навіть протилежних капіталізму. Зосередження на них борців проти індустріального устрою, призвело до набуття кооперативними об'єднаннями нового змісту – суспільно-політичної організації, яка протистоїть розвитку концентрації капіталу. Зважаючи на демократичні засади своєї діяльності, кооперація мала сприяти створенню матеріальних передумов соціалістичного способу виробництва.

Зрозуміло, що такий підхід невиправдано зміщував акценти в оцінюванні ролі і місця кооперації в площину боротьби двох парадигм історичного розвитку людства: соціалістичної і капіталістичної. Так, у дореволюційний період ідеологія кооперації відповідала стадії соціального руху і захисту трудящих в умовах початку розвитку капіталізму. Тогочасні теоретичні узагальнення з кооперативної проблематики, як правило, мали характер політичної декларації і віддзеркалювали практичні потреби формування колективних підприємств. Представники соціалістичної думки кінця XIX – початку XX ст. також розглядали кооперативи в контексті політичної боротьби, що, безумовно, вплинуло на зміст наукових розробок і не призвело до суттєвого розвитку кооперативної теорії.

У радянський період внаслідок панування класового формацийного підходу теоретичні проблеми кооперації зосереджувалися на обґрунтуванні відмінностей соціалістичної кооперації від буржуазної і були спрямовані на наповнення кооперативних об'єднань соціалістичним змістом. Як засвідчила практика кооперативного досвіду господарювання в країнах так званого «соціалістичного табору», розгляд кооперації як одного з напрямків соціалістичної думки, з одного боку, суттєво звужив реальний досвід функціонування колективної форми власності, а з іншого, – сформував хибне уявлення про соціальні передумови і сутнісні характеристики кооперації, нівелював особливості економічного механізму її діяльності і призвів до викривлення фундаментальних ідей кооперації як системи господарювання.

Одночасно з вищезазначеними протилежно спрямованими напрямками розвитку кооперативних теорій виник і більш прагматичний – ліберально-буржуазний. Вважаючи кооперативну форму господарювання засобом захисту дрібної буржуазії і дрібного виробництва від експлуатації крупним капіталом, засновники цього

напрямку заклали основи сільськогосподарської (Р.Шульце-Деліч) і кредитної (Ф.Райфайзен) кооперації, що забезпечило розвиток малого і середнього бізнесу в Західній Європі. Саме політика лібералізації перетворила кооперативний рух на феномен європейської цивілізації, сприяла формуванню кооперації як соціально-господарської організації і поклала початок утворенню кооперативного сектора економіки розвинутих капіталістичних країн. Пізніше ці ідеї трансформувалися в ідеологію кооперативного емпіризму, якої дотримуються керівники і діячі кооперативних організацій більшості розвинутих капіталістичних країн. Вищезазначена теорія, базуючись на вивченні й узагальненні практичної діяльності кооперативних організацій окремих країн у минулому, передбачає акумулювання й імплементацію набутого досвіду в майбутнє.

Сучасним проявом ліберальних теорій стала теорія врівноважуючої сили, яка розглядає кооперацію як протидію владі монополій. Зусилля прихильників такого підходу спрямовані на вдосконалення і розширення ділової активності кооперативних об'єднань з метою зміцнення їхньої позиції в конкурентній боротьбі з приватними компаніями, що сприяє подальшому розвитку і пристосуванню кооперації до сучасних ринкових умов.

Суперечки щодо визначення місця і ролі кооперації в економічній системі точаться протягом усього періоду функціонування кооперативної форми господарювання. Слід зазначити, що і сьогодні в науковій літературі можна виокремити два практично протилежні погляди на вищезазначену проблему. Певна група дослідників стверджує, що саме кооперація є засобом перетворення всієї економічної системи в майбутньому [5; 7; 10; 11]. Визначаючи кооперацію «найдосконалішою з відомих форм діяльності» [10, с.47] за критерієм соціальної справедливості, прихильники такого підходу пророкують, що внаслідок докорінної зміни поглядів на природу суспільства і поширення кооперативних принципів саме ця форма господарювання має поступово охопити всі сфери економіки.

На противагу такій думці, інші науковці не пов'язують подальший розвиток економіки і суспільства з широким поширенням і впровадженням кооперативних засад у господарській діяльності [1; 2; 4], вважаючи кооперацію однією з тимчасових форм співпраці людей на шляху до більш високого рівня розвитку економічних систем. На їхній погляд, подальший розвиток суспільства призведе до припинення існування кооперативної форми діяльності.

Висновки. Історичний екскурс у минуле кооперативної форми господарювання переконливо свідчить, що кооперація – це не тільки і не стільки засіб боротьби з бідністю, скільки механізм обґрунтовано доцільного, економічно вигідного господарювання, насамперед, середнього класу (говорячи сучасною термінологією – середнього бізнесу). Адже об'єднання в кооперативи передбачає, по-перше, сплату внесків (як вступних, так і поточних), і, по-друге, перманентну економічну участь у господарській діяльності кооперативу. Порушення рівноваги між цими базовими характеристиками кооперації в бік її доіндустріальних рис обумовило вихолення, нівелювання одного з головних критеріїв успіху діяльності кооперації – підприємницької ініціативи, носієм якої і є середній клас. Відмінність від інших організацій відображає соціальні і економічні переваги кооперації, що визначає її місце в економічній системі і суспільстві в цілому.

З огляду на жорстокий прагматизм розвитку світової економіки надзвичайної популярності набуває ідея соціалізації економіки. На перший план виходять соціальні пріоритети економічної діяльності: прагнення покращити якість життя; сприяти справедливому розподілу економічного потенціалу, розв'язанню проблем зайнятості населення, доходів тощо. У такій ситуації посилюється соціально-економічна значущість кооперації та її ціннісних орієнтирів – ідеології економічного розвитку, суспільного партнерства і громадянської відповідальності.

Особливо зростає роль кооперації в умовах посилення глобалізації, яка в узагальненому вигляді, з одного боку, сприяє зростанню ефективності господарювання за рахунок підвищення централізації і гнучкого управління наявним ресурсним потенціалом, а з іншого – провокує негативні наслідки для суспільства внаслідок зосередженості виключно на фінансових інтересах суб'єктів підприємництва. Кооперація, навпаки, поєднує господарські завдання й цілі з соціальними, виступаючи у формі об'єднання і приймаючи на себе частину функцій держави з соціального захисту населення.

На нашу думку перспективи розвитку кооперації обумовлюються цілою низкою факторів, серед яких чи не визначальна роль належить «кооперативній відмінності». Особливістю кооперації є те, що поєднуючи різноспрямовані риси, кооперація не має на меті і не спрямована на зміну суспільного ладу. Складність і багатогранність проявів соціального, економічного і політичного характеру кооперації формують унікальний потенціал її пристосування до

жорстких умов сьогодення. Внаслідок притаманних їй особливих рис і господарських методів розв'язання соціально-економічних суперечностей кооперація стала невід'ємною складовою соціалізації сучасної економіки, що є надзвичайно актуальним.

1. Апопий А.В. Система связей потребительской кооперации в АПК / А.В. Апопий. – М. : Экономика, 1996. – 167 с.
2. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации / И.Н. Буздалов. – М. : Экономика, 1990. – 173 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 235 с.
4. Глушецкий А.А. Кооперация: роль в современной экономике / А.А. Глушецкий. – М. : Профиздат, 1991. – 159 с.
5. Кооперация как компонент рыночных отношений: проблемы теории и истории. – Вып. 1. – Иваново : ИГУ, 1996. – 156 с.
6. Корягина А.Д., Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук, А.Д. Корягіна. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
7. Куцетеров Р.М., Кочкарева З.М. Культурно-просветительная и воспитательная работа кооперации / Куцетеров Р.М., Кочкарева З.М. – М. : «РКТ», 1997. – 76 с.
8. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения / А.П. Макаренко. – М. : Информ.-издат. центр «Маркетинг», 1999. – 228 с.
9. Маркар'ян С.Б. Этапы развития кооперативного движения в Японии / С.Б. Маркар'ян // Кооперация: место и роль в экономической истории : реферативный сборник. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – С. 141–153.
10. Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції. – Полтава, 2010. – С. 46–47.
11. Сыбру А.Н. Потребительская кооперация как социальный институт / А.Н. Сыбру // Потребительская кооперация как социально ориентированная система. – Чебоксары : Салика, 2000. – С. 69–71.
12. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І. Туган-Барановський. – М., 1918. – 238 с.
13. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л.Е. Файн. – Иваново, 1994. – 275 с.

Транслітерований список джерел

1. Apopii A.V. Sistema svyazei potrebitel'skoi kooperatsii v APK / A.V. Apopii. – М. : Ekonomika, 1996. – 167 s. [in Russian]
2. Buzdalov I.N. Vozrozhdenie kooperatsii / I.N. Buzdalov. – М. : Ekonomika, 1990. – 173 s. [in Russian]
3. Veber M. Izbrannye proizvedeniya / M. Veber ; per. s nem. – М. : Progress, 1990. – 235 s. [in Russian]
4. Glushetskii A.A. Kooperatsiya: rol' v sovremennoi ekonomike / A.A. Glushetskii. – М. : Profizdat, 1991. – 159 s. [in Russian]
5. Kooperatsiya kak komponent rynochnykh otnoshenii: problemy teorii i istorii. – Vyp. 1. – Ivanovo : IGU, 1996. – 156 s. [in Russian]
6. Koriagina A.D., Zinovchuk V.V. Organizaciini osnovy silskogospodarskogo kooperatyvu / V.V. Zinovchuk, A.D. Koriagina. – 2-ge vyd., dop.i pererob. – K.: Logos, 2001. – 380 s. [in Ukrainian]
7. Kushcheterov R.M., Kochkareva Z.M. Kul'turno-prosvetitel'naya i vospitatel'naya rabota kooperatsii / Kushcheterov R.M., Kochkareva Z.M. – М. : «RKT», 1997. – 76 s. [in Russian]
8. Makarenko A.P. Teoriya i istoriya kooperativnogo dvizheniya / A.P. Makarenko. – М. : Inform.-izdat. tsentr «Marketing», 1999. – 228 s. [in Russian]
9. Markar'yan S.B. Etapy razvitiya kooperativnogo dvizheniya v Yaponii / S.B. Markar'yan // Kooperatsiya: mesto i rol' v ekonomicheskoi istorii : referativnyi sbornik. – М. : INION AN SSSR, 1990. – S. 141–153 [in Russian]
10. Mizhnarodni kooperatyvnyi rukh: istorychnyi dosvid i suchasna praktyka. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konferencii. – Poltava, 2010. – S. 46–47 [in Ukrainian]
11. Sybru A.N. Potrebitel'skaya kooperatsiya kak sotsial'nyi institut / A.N. Sybru // V sb.: Potrebitel'skaya kooperatsiya kak sotsial'no orientirovannaya sistema. – Cheboksary : Salika, 2000. – S. 69–71 [in Russian]
12. Tugan-Baranovskiy M.I. Socialni osnovy kooperatsii / M.I. Tugan-Baranovskiy. – М., 1918. – 238 s. [in Ukrainian]
13. Fain L.E. Otechestvennaya kooperatsiya: istoricheskii opyt / L.E. Fain. – Ivanovo, 1994. – 275 s. [in Russian]

Одержано 10.09.2015 р.